

NAGY ANDRÁS

A dél-európai országok európai integrációja és annak tanulságai – I.

A három dél-európai ország: Görögország, Spanyolország és Portugália európai integrációs tapasztalatai az Európai Unióhoz csatlakozni készülő országok számára nemcsak azért rendkívül hasznosak, mert – a különbségek ellenére – igen sokban hasonlóak voltak, amikor az Európai Közösséghez csatlakoztak, hanem azért is, mert az azóta bekövetkezett fejlődésük jól mutatja, hogy a fejlett országok utolérése terén milyen különbségek keletkezhetnek és azok mennyire a végrehajtott reformoktól és az alkalmazott gazdaságpolitikától függenek. A dél-európai országok csatlakozásakor még nem lehetett tudni, hogy az európai gazdasági integrációban való részvételük milyen következményekkel jár, és az ettől várható előnyökkel kapcsolatban igen erős kételyek is éltek. Több mint tíz év tapasztalatai bebizonyították, hogy helyes gazdaságpolitika esetén a csatlakozásból származó előnyök is és az azzal párhuzamosan végbemenő intézményi és modernizációs változások is olyan fejlődésre vezettek, ami a várakozásokat jelentősen felülmúlta.*

Kutatásunkban arra vállalkoztunk, hogy megvizsgáljuk, hogyan alakult a három dél-európai ország részvétele az európai gazdasági integrációban, és tapasztalataikból levonjuk az Európai Unióhoz ezután csatlakozni kívánó országok számára hasznosítható tanulságokat. Részletesebben azt elemeztük, hogy a csatlakozásnak középtávon milyen hatása van a külkereskedelem dinamikájára, piac- és áruszerkezetére – eredményeinket a tanulmány második részében fogjuk ismertetni.¹ Kutatásunk keretében három országtanulmány készült (*Hamar* [1998], *Nagy* [1998], *Somogyi* [1998]), tanulmányunk első részében ezeket hasonlítjuk össze, és összegezzük főbb megállapításainkat.

Amikor a három dél-európai ország: Görögország, Portugália és Spanyolország a nyolcvanas évek elején, illetve közepén csatlakozott az Európai Közösséghez (EK), a vita főleg arról folyt, hogy mi a fontosabb: a gazdasági integráció földrajzi *kiterjesztése*, vagyis a kevésbé fejlett országok felvétele, vagy az integráció *elmélyítése*, vagyis a gazdasági tényezők EK-n belüli áramlásának még szabadabbá tétele és a pénzügyi unió megteremtése. Az az ambiciózus döntés, hogy egyszerre próbálják megoldani az integráció kiterjesztését és elmélyítését, jelentős és még nagyrészt ismeretlen kockázatokat rejtett magában: nem lehetett tudni, hogy a három dél-európai ország hogyan fogja elviselni azt a kettős sokkhatást, amit az EK-hoz való csatlakozásuk és az egységes piac létrehozására irányuló újabb reformok okoznak. Nem lehetett előre látni, és igen különböző jóslatok

* Kutatásunkat a Gazdasági Minisztérium gazdaságfejlesztési céllelőirányzata keretében elnyert pályázat és az OTKA T025688 sz. témája támogatta.

¹ Lásd a *Közgazdasági Szemle* jövő havi számában.

születtek akkoriban arról, hogy ez vajon a fejletlenebb periférikus országok gazdaságát hanyatlásba taszítja-e, vagy meggyorsítja a modernizálódásukat?

A közgazdász szakértők véleménye erősen megoszlott, egyaránt érveltek a konvergencia és a divergencia erősödése mellett: az optimisták szerint a szélesebb és mélyebb integráció minden résztvevő számára jelentős előnyökkel jár, a pesszimisták attól tartottak, hogy az a gyengébb, periférikus országok fokozódó további relatív elszegényesedéséhez vezet.

Nyilvánvaló, az Európai Unióhoz csatlakozni kívánó kelet-közép-európai országok számára rendkívüli jelentősége van annak, hogy ténylegesen mi is történt, kinek lett igaza, és milyen tanulságok vonhatók le a korábban csatlakozó országok tapasztalataiból? Az elmúlt több mint másfél évtized tényei és az elkészült sokoldalú elemzések választ adnak ezekre a kérdésekre, de a válasz nem foglalható egyetlen mondatban össze, hacsak azzal nem elégszünk meg, hogy: „attól függ”. Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a fejletlenebb országok csatlakozásának egyaránt jelentős pozitív és negatív hatásai, és ezek időben kumulálódva, egyaránt vezethetnek gyors fejlődésre és modernizációra, valamint a nehézségek és a relatív lemaradás fokozódására. Vagyis az eredmény nem automatikus és egyértelmű, hanem az nagyrészt az alkalmazott gazdaságpolitikáknak, a reformok bevezetésének, illetve a különböző társadalmak és gazdaságok azokra való reagálásainak a következménye.

Ragadjunk ki néhány példát arra, hogy a következmények mind a kétféle eredményre vezethetnek. *Krugman-Venables* [1990] azzal érvelt, hogy egy kis, korábban erősen protekcionista, perifériás gazdaság különösen sokat nyerhet a gazdasági jólét terén, ha egy nagyobb, hatékony gazdaságba integrálódik. Alacsony bérszínvonalra ugyanis erős beruházási és iparáttelepítési vonzást gyakorolhat. Ezzel ellentétben érvelni lehet amellett is, hogy a protekcionista védelem megszűnése a fejlett országok ipari termelésének és értékesítésének bővítését teszi lehetővé a periférikus piacokon. A legvalószínűbb, hogy mindkét folyamat végbemegy az integráció bővülése során, és mivel igen sok tényező együttes hatásától függ, nem lehet előre megjósolni, hogy melyik lesz erősebb hatású a másikkal. A dél-európai országok fejlődése mindkét típusú folyamatra számos példával szolgálhat.

Az integráció egyik fő feladata a piaci torzulások kiküszöbölése, ennek előnyei azonban csak átfogó, az egész gazdaságra kiterjedő reform keretében valósulnak meg. Ha azonban csak egy-egy részterületen szüntetik meg a piac torzulásait, és más területeken meghagyják azokat, akkor az előnyök igen bizonytalanokká válnak, sőt a részleges reformok súlyos károkat is okozhatnak. A dél-európai országok csatlakozásakor a reformok csak egyes területekre terjedtek ki, főként az áruk, a szolgáltatások és a tőkék áramlására, de a munkaerő-piacra, a közszolgáltatásokra és a pénzügyi szektorra nem, vagy alig. Ezért a csatlakozással együtt járó változások koherenciája nem volt biztosított. A kelet-közép-európai országok csatlakozásakor az Európai Unió belüli integráció és liberalizálódás már sokkal szélesebb körű, viszont a korábban szovjet típusú rendszerek intézményei és jogi keretei nagyobb változásokat igényelnek, ezért nem lehet tudni, hogy a csatlakozás után a részleges reformokból összeálló rendszer koherenciája mennyire teszi lehetővé az integrálódásból nyerhető előnyök kiaknázását.

Egy harmadik példa lehet az uniós támogatások felhasználásának hatékonysága. A strukturális alapokat ugyanis éppen úgy fel lehet használni arra, hogy állami vagy magáncégek járadékvadászó előnyökre tegyenek szert, mint arra, hogy a termelékenységet növeljék, az infrastruktúrát javítsák, a szakképzettséget bővítsék. Nyilvánvaló, hogy mindkét törekvéshez erős érdekek fűződnek, és ezért a különböző érdekcsoportok igyekeznek erőteljesen befolyásolni a gazdaságpolitikát. Hogy a kormányok ezek közül melyiknek fognak inkább engedni, arra nem lehet előre válaszolni.

A példákat még lehetne folytatni, de nyilvánvaló, hogy a csatlakozás egyaránt tartalmaz nagy lehetőségeket és nagy kockázatokat. Ha a változások okozta hatások nagy része pozitív, és egymást erősíti, olyan szinergikus hatások kumulálódhatnak, amelyek átfogóan hatékonyabbá teszik a csatlakozó ország gazdaságát, és a fejlettebbek utolérése felgyorsul. Ellenkező esetben, ha a versenyhatások nem tudnak érvényesülni és az erőforrásokat az életképtelen tevékenységektől nem sikerül átcsoportosítani, az átállás költségei igen magasak lehetnek, és időben elhúzódhatnak. A három dél-európai ország példája azt mutatja, hogy Spanyolország és – ha lassabban is – Portugália inkább az első esetre példa, míg Görögország hosszú ideig a másodikra.

Az európai integrációhoz való csatlakozás előnyei

Az európai gazdasági integrációban való részvételre, különösen pedig az Európai Unióhoz való csatlakozásra abban a reményben vállalkoznak az egyes elmaradottabb országok, hogy az elősegíti számukra a gyorsabb növekedést és így a fejlettebb gazdaságok utolérését.² Így volt ez a dél-európai országok esetében is, amelyeknek az egy főre jutó jövedelme a csatlakozás időpontjában jóval az EK-országok átlaga alatt volt. A hatvanas és hetvenes években gazdasági növekedésük ugyan viszonylag gyors volt, de ezt követően lelassult, és lényegesen elmaradt a nyugat-európai országok átlagos fejlődéséhez képest. A csatlakozást követően Spanyolország és Portugália gazdasági növekedésének üteme meghaladta a nyugat-európai átlagot, és ezáltal e két ország számottevően előrehaladt a fejlettebb országok utolérése terén, ezzel szemben Görögországban, ahol előbb került sor a csatlakozásra, stagnálást lehetett megfigyelni. Már csak ez a kontraszt is felveti a kérdést, hogy mitől függ az integráció előnyeinek kihasználása a különböző országok esetében.

Ha a devizaárfolyamok stabilak és a kereskedelmet korlátozó akadályok jelentősen csökkennek vagy eltűnnek, akkor az integráció azzal jár, hogy az árak középtávon fokozatosan kiegyenlítődnek, és az egy főre jutó jövedelmek is közelednek egymáshoz. Magyarország és a többi csatlakozó országok számára fontos kérdés, hogy ez milyen ütemben és időtávon következik be, spontán módon, magától megy-e végbe, illetve milyen tényezőkkel és eszközökkel lehet előmozdítani a kiegyenlítődés előrehaladását.

Larre-Torres [1991] vizsgálata szerint 1960 és 1990 között valamennyi OECD-ország egy főre jutó jövedelme közeledett az – időszak elején leggazdagabb – Egyesült Államok szintjéhez, és bár ez a folyamat országonként jelentős különbségeket mutatott, meg lehetett állapítani, hogy a szegényebb országok esetében ez a tendencia erőteljesebben érvényesült, mint a magasabb jövedelműek esetében.³ Az országonkénti jelentős különbségek lehetővé teszik azoknak a strukturális és intézményi tényezőknek a vizsgálatát, amelyek ezeket az eltéréseket okozzák. A három dél-európai gazdaság az akkor az OECD-hez tartozó országok közül a legelmaradottabbaknak számított, ezért eltérő fejlődésük magyarázattal szolgálhat arra, hogy az egyes tényezőknek mi volt a tényleges hatása.

1960 és 1973 között mind a három ország egy főre jutó jövedelme gyorsabb ütemben emelkedett, mint a fejlettebb OECD-országokban, ezért az utolérés tendenciája jól megfigyelhető volt ebben az időszakban. Az első olajsokk negatív hatása a dél-európai országok fejlődésére azonban sokkal erőteljesebb volt, és jóval tovább érvényesült, mint a

² A politikai zsargonban elterjedt kissé katonás „felzárkózás” kifejezés helyett inkább a szakirodalomban használatos *utolérést* használjuk.

³ Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ez a megállapítás csak az OECD-országokra érvényes, ha az összehasonlítást az elmaradott vagy „fejlődőnek” nevezett országokra is kiterjesztjük, akkor a jövedelmek és életszínvonalak konvergenciáját nem lehet megfigyelni (lásd *Helliwell és szerzőtársai* [1990]).

fejlettebb országok esetében, ami bizonyos hasonlóságot mutat ahhoz, ami a kelet-közép-európai országokban is bekövetkezett. Ennek az lett a következménye, hogy az utolérési folyamat mintegy tíz évre félbeszakadt a dél-európai országokban. Ez egyébként megfelelt annak az általánosabban megfigyelt tendenciának, hogy a gazdaságok konvergenciája expanzív időszakokban következik be, vagy akkor erősebben érvényesül, és a gazdaságok stagnálása vagy hanyatlása idején lelassul, esetleg megáll (*Darwick-Nguyen* [1989]).

A nyolcvanas évek elején, részben a második olajsokk hatására, a makrogazdasági egyensúlyzavarok mind a három dél-európai országban súlyosbodtak: Spanyolországban a munkanélküliség tartósan húsz százalék fölé emelkedett, Görögországban és Portugáliában magas infláció alakult ki, megnőtt a fizetési mérleg és a költségvetés deficitje. A nyolcvanas évek közepétől, vagyis az Európai Közösséghez való csatlakozástól kezdve azonban Spanyolország és Portugália gazdasága újra növekedésnek indult, és a fejlettebb országok utolérési tendenciája ismét megfigyelhetővé vált. Ezzel szemben Görögország gazdasági növekedésének üteme a nyugat-európai országok átlaga alatt maradt, és ezért a helyzete relatíve nem javult.

Elméletileg könnyen belátható, hogy egy gazdasági integrációhoz való csatlakozás a jövedelmeket a kínálati és a keresleti oldalról is növeli. A kereskedelmi akadályok megszüntével ugyanis a belföldi termeléshez felhasznált importanyagok arányában csökkennek a termelés átlagos és marginális költségei, ami növeli a tőke jövedelmezőségét. A kínálati oldalon jelentkező hatás mellett a kereslet is emelkedik, mivel a liberalizálás hatására csökken az importtermékek árszínvonala, ami bővíti a keresletet.

Az Európai Unióhoz való fokozatos csatlakozás ezen túlmenően számos további és közvetett hatással is jár. A verseny erősödése nyomán a termelési tényezők átáramlanak a komparatív előnyökkel rendelkező ágazatokba, illetve tevékenységekbe, ami növeli a hatékonyságot az egész versenyszférában. A termelés kevesebb versenyképes vállalatba való koncentrálódása méretelőnnyel és költségcsökkenéssel jár, másrészt a kedvezőbb intézményi környezet megkönnyíti és bővíti az új vállalkozások indítását, fokozza a versenyüket. A hatékonyság javulása nagyrészt attól függ, hogy milyen mértékben helyettesíthetők a belföldi termékek importcikkkel, illetve a termelési tényezők mennyire mozgékonyak, vagyis mennyire könnyen áramlanak át ágazatok és országok között. Ezen nem csak a munkaerő- és a tőkeáramlás mozgékonyágát, illetve annak akadályait kell érteni, szorosan idetartozik a közösségi javak alkalmazkodóképessége is, így például az infrastruktúráé vagy a képzési és átképzési rendszereké.

Makroökonomia szempontból a piaci korlátok leépítése azzal jár, hogy míg a nemzetközi kereskedelembe részt vevő cikkek árai fokozatosan kiegyenlítődnek az országok között, ezzel szemben a nemzetközi kereskedelembe részt nem vevő (*non-tradable*) termékek és szolgáltatások árai alacsonyabbak maradnak a fejletlenebb országokban. Ez okozza, hogy – amint Balassa Béla feltárta – fordított arány van az egy főre jutó jövedelmek és a vásárlóerő-paritás között (*Balassa* [1964]). Ezenkívül a relatív bérarányok is még hosszabb ideig eltérhetnek országonként a munka termelékenységétől függő mértékben. Ahogy azonban a fejletlenebb országok termelékenységének növekedése az integráció hatására felgyorsul, úgy a reálbérek a csatlakozást követően várhatóan gyorsabban nőnek, mint az Unió többi országában. Közben a fogyasztói árak szintje is viszonylag gyorsan emelkedik, mivel a nemzetközi kereskedelembe részt nem vevő cikkek és szolgáltatások relatív árai közelítenek a versenyszféra termékeinek áraihoz. Ez okozza, hogy az utolérési szakaszban az áremelkedés üteme magasabb a fejletlenebb országokban, amit mérsékelhet, ha a valutájukat – bizonyos korlátok között – hagyják felértékelődni.

Az elméleti megfontolásokból is az következik tehát, hogy az integráció hatására a fejlettebb országok utolérése hosszabb időt vesz igénybe, nem egyenletes folyamat és a reformok alkalmazásától, illetve az intézményi környezettől függően országonként igen

eltérő ütemű lehet. Az utolérési folyamat két fő előmozdítója a technikai haladás és a tőkefelhalmozás, ezek mellett azonban igen lényeges tényezőnek számít az intézmények szerkezete, a piaci mechanizmusok fejlettsége és alkalmazkodóképessége. Mint látható, mindezek olyan tényezők, amelyeket lehet állami, illetve jogi és gazdasági eszközökkel befolyásolni: hatásukat elősegíteni vagy hátráltatni, még hozzá nemcsak a nemzeti gazdaságpolitika keretei között, hanem regionálisan is, valamint az Unió közös intézkedéseivel és politikájával is.

Ha az integráció hatásával kapcsolatos elméleti tételeket összevetjük a dél-európai országok európai integrációs csatlakozásának tényleges következményeivel, azt látjuk, hogy a sikeresen integrálódó országokban számos tényező ténylegesen és jelentősen hozzájárult relatív helyzetük javulásához. Soroljunk fel ezek közül néhányat röviden!

– A munkaerőpiacon jelentős mobilitás volt megfigyelhető a vidékről az ipari központok felé, illetve a Közösség fejlettebb országaiba. Ugyanakkor a bérek viszonylag lassan emelkedtek, a munkások szervezettsége és jogai korlátozottak voltak. A lakosság jelentős részének alacsony képzettsége viszont a technikai fejlődés és specializáció komoly akadálya volt.

– Igen jelentős volt a külföldi működőtőke beáramlása, amit vonzott az alacsony bérköltség, a különféle kedvezmények és a stabil politikai helyzet.

– A gazdaságok fokozott nyitottsága, valamint a nyugat-európai felvevőpiacok kedvező konjunktúrája hosszabb időn keresztül viszonylag magas exportnövekedést tett lehetővé.

– A beruházások magas színvonalának finanszírozását a külföldi tőkebeáramláson kívül a belföldi megtakarítások magas hányada és a külföldön dolgozók átutalásai is segítették.

– Átalakult a termelés szerkezete, amelyet az átmenet kezdetén olyan kettősség jellemezett, amelyben az exportszektor nagyrészt munkaintenzív, az importtal versenyző és a külföldi befektetők számára nyitott kis- és középvállalatokból állt, és mellettük működött egy (részben vagy egészben) állami szektor, főként a kitermelő- és nehéziparban, amely védett volt a versenytől és a külföldi befektetésektől.

Az OECD vizsgálatai szerint a nyolcvanas évek közepe óta a két ibériai országban megfigyelhető gyors utolérési folyamat Spanyolországban főként a foglalkoztatotti arány növekedésének és nem a termelékenység átlagosnál magasabb növekedésének volt köszönhető, míg Portugáliában az összes termelési tényező termelékenységének növekedése volt a fejlődés motorja. Görögországról azt állapították meg, hogy az összes vizsgált tényező az egy főre jutó jövedelmek stagnálásához, illetve relatív csökkenéséhez járult hozzá (Larre–Torres [1991] 192. o.).

A dél-európai országok jellegzetességei

Spanyolország és Görögország egészen a nyolcvanas évek közepéig viszonylag védettek maradtak a külföldi versennyel szemben, annak ellenére, hogy a spanyolok már 1970-ben kereskedelmi megállapodást kötöttek az Európai Közösséggel, a görögöket pedig már 1981-ben fel is vették. Mindkét ország számára erősen aszimmetrikus viszonyt tartottak fenn, miközben Spanyolorzágnak és Görögországnak viszonylag magas maradt a vámszintje (vagy az azt kiegészítő speciális adóinak és illetékeinek a mértéke), az EK az exportcikkek nagy részénél eltörölte vagy csökkentette a beviteli korlátozásait velük szemben. Ez a protekcionista védelem nagyrészt megmagyarázza, hogy Görögország termelési szerkezete és kereskedelmének specializációja hosszú ideig változatlan maradt, és ebben az időben Spanyolországé is csak lassan változott.

Ettől eltérő volt a helyzet Portugália esetében, amelynek kereskedelmi nyitottsága – az

EFTA-tagság és a gyarmataival, valamint Brazíliával folytatott intenzív kereskedelem következtében – a nyugat-európai országokéhoz hasonló volt már a nyolcvanas évek elején. Az EK-hoz való csatlakozása idején az átlagos vámszintje például csak ötszázalékos volt, a spanyolok 17 százalékaival szemben, igaz ugyan, hogy az importengedélyezés rendszere és a mennyiségi korlátozások jelentős része ekkor még érvényben volt.

Fontos jellegzetessége volt a három országnak, hogy csatlakozásuk idején a mezőgazdaság részaránya a termelésben és foglalkoztatásban viszonylag magas volt. Ez is igen hasonlatossá teszi őket a csatlakozásra készülő kelet-közép-európai, illetve kelet-európai országok gazdasági szerkezetéhez. 1980-ban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak részaránya például Görögországban és Portugáliában a kétszerese volt az OECD-országok átlagának, a mezőgazdasági termelés részesedése pedig két-háromszor akkora volt a GDP-n belül. (Spanyolország esetében a különbségek kisebbek ugyan, de azért igen jelentősek voltak.) Mindez természetesen összefüggött a mezőgazdaság termelékenységének alacsony színvonalával, az agrártermékek árainak erős támogatottságával, a mezőgazdaságban dolgozók alacsony képzettségével, elavult technológiai eljárások alkalmazásával, az elmaradott vidéki infrastruktúrával és az értékesítési módszerek alacsony hatékonyságával.

Elmaradottságuk jellegzetes vonása volt az, hogy a pénzügyi piacok igen fejletlenek voltak. A bankok között alig volt, vagy egyáltalán nem volt verseny, az állam nem piaci módon igen gyakran és erőteljesen avatkozott be a pénzügyi intézmények ügyvitelébe, különösen a hitelezési eljárásokba. Szűk tőkepiac, korlátozott megtakarítási lehetőség, központilag rögzített kamatok és széles körű kamattámogatás jellemezték ezeket a gazdaságokat. Mindez természetesen torzította az erőforrás-eloszlás szerkezetét, csökkentette a hatékonyságát, a tőkemegtérülést és a jövedelmeket, és növelte a tranzakciós költségeket.

A szociális és gazdasági infrastruktúra egyaránt lényegesen elmaradottabb volt mindhárom dél-európai országban, mint az Európai Közösség többi tagjánál, ami szintén jelentős akadálya volt annak, hogy utolérjék azokat. A társadalombiztosítás elmaradottsága miatt az egészségügyi és szociális mutatók mind sokkal kedvezőtlenebbek voltak, mint a fejlettebb európai országokban, az iskolázottság szintje és a szakképzettek aránya is igen alacsony szinten állt. A beruházásokat drágította és nehezítette, a gazdaság fejlesztését erősen akadályozta az elmaradott út-, közlekedési és telekommunikációs hálózat. Az infrastrukturális elmaradottság megszüntetése – a társadalombiztosítás, az oktatás és a közlekedés terén egyaránt – igen beruházásigényes, és mivel ezekhez a források csak nehezen teremthetők meg, az elmaradottság mértékétől függően ez igen hosszadalmas folyamat.

Talán ennyi is elég annak bemutatására, hogy egyrészt mennyi a hasonlóság az európai integrációhoz korábban csatlakozott a dél-európai és a csatlakozásra készülő kelet-közép-európai országok társadalmi-gazdasági jellegzetességei között, másrészt az is kiténik, hogy hol vannak az eltérések, például a gazdaság nyitottsága vagy a társadalombiztosítás terjedelme, valamint az oktatás szintje között.

A csatlakozást követő reformok

A dél-európai országok csatlakozása sokrétű reformok bevezetésével járt, egyrészt a korábban erősen befelé forduló és államilag erősen ellenőrzött gazdaságokban a piaci intézmények kiépítésére és vállalkozások működési feltételeinek liberalizálására, másrészt a jóléti rendszerek fejlesztésére, illetve megteremtésére volt szükség.

Az Európai Közösséghez való csatlakozás a kereskedelem liberalizálását igényelte, de

ez a három dél-európai ország esetében igen fokozatosan ment végbe. Már a csatlakozás előtti kereskedelmi egyezményekben, majd a csatlakozási szerződésekben mindhárom ország számára jelentős időtartamú átmeneti időszakot biztosítottak a kereskedelmi korlátaik leépítésére, amelyet országonként és termékenként differenciáltak. A kereskedelem liberalizálásával párhuzamosan a vállalatok széles körére kiterjedő mikrogazdasági reform-programokat valósítottak meg, s ezek a liberalizálás által nehéz helyzetbe kerülő ágazatok strukturális alkalmazkodását könnyítették meg. Spanyolországban még jóval a csatlakozás előtt, a nyolcvanas évek elején megkezdtek az importverseny által fenyegetett iparágak reorganizációját és a munkaerőpiac megreformálásával mérsékeltek a bér-emelkedések nyomását. Portugáliában a nyolcvanas évek közepétől erősödött meg a pénzügyi szektorra is kiterjedő piactudományi reformfolyamat. Görögországban ment végbe legvontatottabban a kereskedelmi korlátok felszámolása, és a másik két országnál csak sokkal később kezdtek meg a strukturális alkalmazkodást elősegítő intézkedések bevezetését.

Spanyolország és Portugália 1986. évi csatlakozását követően számos jelentős változás következett be, amelyek közül a kereskedelmükre erős hatással volt, hogy:

- Spanyolország eltörölte az összes mennyiségi korlátozást, és vállalta, hogy a saját és az EK külső vámjai közötti különbség felét három év alatt leépíti;

- Portugália megszüntette az importengedélyezés rendszerét és a speciális importilletékeket, eltörölte a kvóták egy részét, és vállalta, hogy hét év alatt az összes mennyiségi korlátozást megszünteti;

- Görögország sem számolta fel előbb a kereskedelmi korlátokat, mint a másik két ország, holott öt évvel előbb csatlakozott az Európai Közösséghez, az EK-vámokat csak 1986-tól kezdte alkalmazni, az importcikkék különadóját csak 1989-ben törölte el.

A korábbi erősen differenciált adók helyébe 1986-ban az egységes értéktöbblet-adó (VAT) bevezetése Spanyolországban és Portugáliában automatikusan csökkentette a láthatatlan exporttámogatások és importkorlátozások jelentős részét. Görögországban egy évvel később került sor az értéktöbblet-adó bevezetésére, de az exportöröknek nyújtott szubvenciók, adókönyvités és kedvezményes hitelek fokozatos kiküszöbölése még hosszabb ideig eltartott.

Az Európai Közösség már a nyolcvanas évek elejétől kezdve fokozatosan csökkentette a dél-európai országok főbb exportcikkeire vonatkozó importkvótáit. A belépést követően a kereskedelmi korlátozások megszüntetése a kereskedelmi áramlások jelentős átalakulását vonta maga után: mindhárom országban a bevitel növekedése gyorsabb volt a kereslet emelkedésénél, a kereskedelemteremtő-hatás (*trade-creation*) erősebb volt, mint a kereskedelemterelő-hatás (*trade-diversion*), különösen Spanyolországban és Portugáliában. Ugyanakkor a kivitel részaránya az összes termelésen belül emelkedni kezdett, Portugáliában előbb, a másik két országban némi késéssel.

A csatlakozáshoz kapcsolódó – azt megelőző, illetve követő – reformok természetesen a gazdaság és jogrendszer igen széles körére terjedtek ki, és nagyrészt azok alkalmazásától, illetve végrehajtásától függött, hogy a versenyképesség alakulása és a komparatív előnyök kihasználása milyen eredményekre vezet az integrációt követően. Így például igen lényeges, hogy mikor és hogyan számolják fel a tőke ki- és beáramlásának akadályait. Feltételezhető például, hogy Spanyolország jobb eredményei összefüggenek azzal, hogy előbb és teljesebben szüntette meg a tőkeforgalom korlátozását, mint Portugália.

A gazdasági növekedés fokozása és a fejlettebb országok utolérése szempontjából nagy jelentősége volt a szakképzés és a munkaerő-piaci szabályozás reformjának a dél-európai országokban. Az átképzési programok és a meghatározott időre szóló munkaszerződések bevezetése, a részidős foglalkoztatás és a munkanélküli-segélyezés reformja például jelentősen növelte a munkaerő-kínálat alkalmazkodását a keresleti oldal változásaihoz, ami

a termelés és a külkereskedelem strukturális átalakulását gyorsabbá és simábbá tette Spanyolországban és Portugáliában. Ezzel szemben Görögországban hosszú ideig nem történtek lényeges változások a munkaerőpiacon, ami a másik két országtól való elmaradásának egyik tényezője lehetett.

Nem térhetünk itt ki részletesebben a reformfolyamat olyan fontos elemeire, mint a pénzügyi ágazat átalakítása vagy az állami, illetve köztulajdonban lévő vállalatok árszabályozásának, finanszírozásának, hitelezésének és tulajdoni-érdekeltségi viszonyainak ésszerűbbé és hatékonyabbá tétele, de nyilvánvaló, hogy ezeknek is igen nagy szerepük volt abban, hogy a három ország fejlődése hogyan alakult. A bank- és biztosítási szektor reformjai terén éppen úgy, mint az állami vállalatok helyzetének átalakítása kapcsán is megfigyelhető volt, hogy míg a két ibériai országban a piacosításnak megfelelő változások viszonylag lendületesen folytak, addig Görögországban hosszú ideig e téren alig történt valami.

Az Európai Közösséghez való csatlakozásukat követően mindhárom dél-európai ország jelentős pénzügyi segítséget kapott gazdaságuk korszerűsítéséhez. Ennek hasznosága nagyrészt attól függött, hogy a kormányok mennyire ésszerű kritériumok alapján használták fel e pénzeket, s azokra a célokra fordították-e ezeket, amelyek a fejlődés gyorsítását szolgálták. Az Európai Közösség strukturális alapjaiból származó átutalások – amelyek a segélyezés legjelentősebb tételei voltak – például a spanyol GDP fél százalékát, a görög és portugál GDP 1,5-2 százalékát tették ki 1988-ban (*Larre-Torres* [1991] 185. o.). Ezek igen nagy összegek, amelyeken belül külön keretek támogatták az infrastruktúra-fejlesztéseket, a szakképzés és foglalkoztatás reformjait, a mezőgazdaság strukturális alkalmazkodását és egyes konkrét ipari és mezőgazdasági fejlesztési programokat. Az Európai Közösség által támogatott programokhoz az egyes országoknak is hozzá kellett járulniuk, ami a költségvetésüket időnként erősen megterhelte.

Nehezen állapítható meg, hogy a strukturális alapokból nyújtott támogatások milyen mértékben járultak hozzá a három országban a fejlettebbek utoléréséhez és a gazdaságuk modernizálásához, de kétségtelennek látszik, hogy a jelentőségük igen nagy volt. Alighanem sokkal nagyobb, mint amit a transzferek és hitelek összege mutat, mert felhívták a kormányok figyelmét és ösztönözték őket a legfontosabb reformintézkedések bevezetésére. Az Európai Unió által nyújtott támogatások felhasználásának hatékonyságával kapcsolatban az általunk megkérdezett szakértők azt hangsúlyozták, hogy e téren igen nagy a kormányok felelőssége. Éppen a pénzügyi transzferek nagy volumene miatt igen nagy a veszély, hogy egyrészt azt a politikai erőkhöz vagy/és az állami szervekhez közelálló érdekcsoportok meg akarják kaparintani a maguk számára, másrészt egyes vezető politikusok vagy köztisztviselők korrupciós érdekeik szerint oszthatják szét. Az EU is igyekszik ugyan ellenőrizni a támogatások felhasználását, de ez távolról sem elegendő biztosíték. Ezért igen lényeges, hogy a támogatások felhasználása a nyilvánosság és a sajtó számára átlátható legyen, hogy a közbeszerzést kellően szabályozzák, és azokat betartásák, és – ahol ésszerű – versenyeztessék azokat, akik részesülnek belőlük.

A csatlakozással párhuzamosan bevezetett sokrétű reformok Spanyolország és Portugália esetében viszonylag gyorsan egyértelműen pozitív eredményekre vezettek: növekedtek a beruházások, elősegítették a termelési és külkereskedelmi szerkezetnek az országok adottságait jól kihasználó átalakulását. Korábban mindhárom országban a termelés és a külkereskedelem specializációja főként a vámtámogatások és más kedvezmények eloszlását tükrözte. Ezek mérséklése, illetve megszüntetése nyomán nőtt az átlagos termelékenység, mivel azokban az ágazatokban emelkedett a termelés és a kivitel, amelyek nemzetközileg versenyképesek voltak, vagy a változások és új beruházások nyomán azzá váltak. Az ipar termelési struktúrájának átalakulása és bővülése az ország tényleges komparatív előnyeinek megfelelően alakult, ami alátámasztja azt az elméletet, hogy a fejlett

országok utolérése nagyrészt endogén folyamat (*Abrmovitz* [1986]). Vagyis sokban függ ugyan a külső feltételek változásától, de alapvetően a korábban elmaradott ország belső gazdasági és intézményi szerkezetének, erőforrás-eloszlásának, valamint maguknak az erőforrások fejlődésének köszönhető. Az, hogy Görögországban hosszú időn keresztül szinte változatlan maradt a termelési szerkezet, jól mutatja annak a következményeit, ha a megfelelő reformokat a csatlakozás ellenére sem vezetik be, fenntartják a gazdaság protekcionista védettségét és állami túlszabályozását.

Az elemzésekből az a következtetés adódik, hogy az a jelentős különbség, ami a két ibériai ország és Görögország életszínvonalának javulása között megfigyelhető az EK-hoz való csatlakozásukat követően – különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Görögország jóval előbb vált taggá –, nyilvánvalóan a fentiekben ismertetett reformok bevezetése közötti különbségekre és különösen a kereskedelmi nyitás eltéréseire vezethető vissza. Többen rámutattak arra, hogy a fejlettebb EU-országok utolérése terén nagyobb eredményeket is el lehetett volna érni, ha a társadalmi és gazdasági infrastruktúrák javulása gyorsabb lett volna. A javulás ütemét e téren sokan nem tartják kielégítőnek, még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy a változás lényegesen nehezebb és lassabb, mint például az ipari beruházások terén.

A nem kielégítő közlekedési és távközlési infrastruktúra-fejlesztés, illetve az, hogy ez főként a nagyvárosokra koncentrálódott, azzal a következménnyel járt, hogy a külföldi beruházások ezekbe a városokba áramlottak, ami egyrészt fokozta zsúfoltságukat, másrészt növelte az egyébként is jelentős szakadékot a nagyvárosok és az elmaradottabb vidékek között. Az oktatás és szakképzés fejlesztésének lassúsága és a munkaerő jelentős részének alacsony mozgékonyasága arra vezetett, hogy egyaránt nőtt a munkanélküliség és szakképzett munkaerő hiánya. Fontos tanulság, hogy a fejlettebb jóléti államok utolérése jelentős részben az infrastruktúra-fejlesztésen és a munkaerő alkalmazkodóképességének növelésén múlik, ami viszont a költségvetési kiadások emelését igényli, vagyis az állam feladatai nem csökkennek, hanem nőnek ezeken a területeken. Nehéz probléma a kormány számára, hogyan tudja ezeket a költségvetés deficitjének a növekedése nélkül megoldani. Az állami kiadások többi területeinek szigorúbb ellenőrzése és hatékonyságának növelése látszik az egyedül lehetséges megoldásnak ebben a dilemmában, továbbá az, hogy egyes igen költséges állami tevékenységek – mint például a hadsereg vagy a titkoszolgálatok fenntartása – finanszírozásának részaránya csökkenjen a költségvetésben.

A három dél-európai ország EK-csatlakozásának következményei

A következőkben röviden összefoglaljuk, hogy a három dél-európai országnak a nyugat-európai integrációhoz való csatlakozása milyen feltételekkel ment végbe és mire vezetett. Itt csak néhány főbb kérdésre tudunk kitérni, a részletesebb elemzések a *Hamar* [1998], *Nagy* [1998], *Somogyi* [1998] tanulmányokban találhatók.

Spanyolország

Az általunk vizsgált három dél-európai ország közül Spanyolország kétségtelenül a legkevésbé „déli” ország, vagy másként fogalmazva, a csatlakozás időpontjában a három közül gazdaságilag a legfejlettebb volt. Egy főre jutó jövedelme lényegesen magasabb volt, mint Görögorszáé, Portugáliáé vagy Írorszáé, de az infláció üteme, eladósodottsága és számos más társadalmi fejlettségi mutatója is közelebb állt a többi EK-országhoz. Sok szempontból viszonylag közel állt Magyarországhoz, a hasonlósá-

got e téren növeli, hogy a csatlakozás elhatározása és a teljes jogú tagság elnyerése között kilenc év telt el, esetünkben a csatlakozási menetrend alighanem hosszabbnak ígérkezik.

Lényeges különbség e téren azonban, hogy Magyarország most kevesebb és a gazdaságnak jóval szűkebb területét érintő mentesítésekre, rövidebb türelmi időre számíthat. Eltérő a helyzet abban is, hogy a kereskedelem liberalizálására Spanyolországban valójában csak az Európai Közösségbe való belépéskor került sor, és még akkor is – Portugáliához hasonlóan – például a mezőgazdaságban hét-, illetve tízéves átmeneti időszakot kapott az ország az alkalmazkodásra. Magyarország esetében a külkereskedelem liberalizálása – viszonylag gyorsan – már 1989 és 1991 között lezajlott.⁴ A külföldi működőtőke liberalizálására is viszonylag sokkal korábban és jóval gyorsabban került sor Magyarországon, mint Spanyolországban.

A spanyol gazdaság európai integrálódásának egyik különös sajátossága, hogy a hosszú időn keresztül tartó elzárkózás után a nyitás politikáját – a tankönyvi előírásoktól és a szokásos fejlesztéspolitikai tanácsoktól eltérően – a tőkék áramlásának felszabadítása terén előbb hajtották végre, mint az áruforgalom liberalizálását. Az elemzők között máig is vitatott téma, hogy ez mennyiben járult hozzá a sikerekhez. Aligha kétséges azonban, hogy a külföldi tőke beáramlásának nagy szerepe volt a turizmus és az ahhoz szükséges infrastruktúra fejlesztésében, ami természetesen továbbgyűrűzött a gazdaság számos más területére és ágazatába.

Spanyolország kereskedelmi mérlege a csatlakozás előtt krónikusan jelentős hiányt mutatott, amit csak részben ellensúlyoztak az idegenforgalomból származó bevételek és a külföldön dolgozó vendégmunkások átutalásai. A csatlakozást követően gyorsan nőni kezdtek az exportbevételek és a mérleghiány relatíve lecsökkent. A többi dél-európai országhoz képest kereskedelempolitikai szempontból Spanyolország kevésbé volt nyitott, viszonylag magas volt a nominális és az effektív vámvédelme is. Ez bizonyos értelemben azzal az „előnnyel” járt, hogy az alkalmazkodás akadályait elhárítva, a kereskedelem liberalizálása nyomán felszabaduló komparatív előnyök kihasználása erőteljesebben gyorsíthatta a növekedést.

Az EK-hoz való csatlakozás óta eltelt tizenhárom évet áttekintve, azt állapíthatjuk meg, hogy a fejlődés nagyrészt felülmúlta a várakozásokat. Spanyolországot az elmúlt években stabil, az Európai Unió átlagos növekedési ütemét rendre meghaladó gazdasági fejlődés jellemezte. A gazdasági aktivitás 1995 óta folyamatosan gyorsult, és az OECD előrejelzése szerint a következő években is várhatóan a leggyorsabban növekvő gazdaságok közé fog tartozni (OECD [1998a]). Az infláció ütemét sikerült jelentősen mérsékelni, és az a többi dél-európai országénál alacsonyabb volt.

Ugyanakkor a spanyol gazdaságra évtizedek óta jellemző kiemelkedően magas munkanélküliség gondját a mai napig sem sikerült megoldani, bár az elmúlt években némi lassú javulás megfigyelhető. A nagymérvű munkanélküliség ellenére a bérkötvetések csak lassan alkalmazkodtak az alacsony inflációs körülményekhez, ezért a bérek reálértéken jelentősen emelkedtek. Az egységnyi munkaerőköltség (*unit labour costs*) jobban emelkedett ugyan, mint a legfőbb kereskedelmi partnereknél, de ez a nemzetközi versenyképességet nem befolyásolta lényegesen a peseta effektív leértékelődése következtében.

Annak, hogy Spanyolország az Európai Közösség tagjává vált, az lett az eredménye, hogy a kilencvenes évek közepére a fogyasztás korábban nem látott mértékű növekedést mutatott, és főként a magánszektor élénkülése jelentősen emelte a háztartások reáljövedelmét, úgy, hogy az egy főre jutó GDP (14 272 dollár) vásárlóerő-paritáson számolva

⁴ Lásd bővebben Lányi-Szabó (szerk) [1993] és Nagy [1995]. Azóta ugyan a liberalizáltság mértékében történt némi visszalépés, de annak visszavonására mindeddig nem került sor (lásd Hamar [1997]).

ekkorra a német szint 67 százalékát érte el, és erősen megközelítette például az Egyesült Királyság mutatóját. Ilyen gyors jövedelememelkedést az európai integrációhoz csatlakozott egyetlen más ország sem tudott felmutatni. A jövedelmek emelkedése nyomán a lakosság megtakarítási hajlandósága is jelentősen nőtt. A kapacitások kihasználtsága a nyolcvanas évek óta a legmagasabb szintet érte el, így a nagy megtakarítási hányad következtében élénk a beruházási tevékenység, a beruházások a GDP 22 százalékára, az OECD-országokhoz képest is magas szintre nőttek. Kedvező a tőke megtérülési mutatója, és a profitkilátások továbbra is magas hozamokat ígérnek.

A jelenlegi helyzetet összefoglalva elmondható, hogy Spanyolországban az erőteljes és széles alapokon nyugvó gazdasági növekedés számos új munkahely létesülésével, alacsony inflációval és gyakorlatilag kiegyensúlyozott folyó fizetési mérleggel párosult. E kedvező eredmények mögött a gazdaságpolitika, azon belül is elsősorban a pénzügyi konszolidáció sikere húzódtott. Ezt segítette, hogy a pénzpiacok felértékelték Spanyolország Európai Pénzügyi Unióhoz való csatlakozásának kilátását. Ezek a tényezők egymást erősítve, olyan mértékben növelték a fogyasztói és az üzleti köröknek a gazdaság jövőjébe vetett bizalmát, amelyet korábban nem lehetett tapasztalni.

Portugália

Ez ugyan a „legnyugatibb” a három dél-európai ország közül, de fejlettség és az integrációs sikerek szempontjából valahol középen helyezkedik el közöttük. Portugália esetét elemzve⁵ az tűnik ki, hogy az európai integráció szükségességét és módját még a csatlakozást követően is hosszabb ideig bizonyos kétértelműséggel kezelték a kormányok, ami némi hasonlóságot mutatott a brit magatartáshoz. Az okok azonban egészen másfélék voltak. A Salazar jobboldali diktatúráját megdőntő, a hetvenes évek közepén lezajlott forradalom előtt ugyan már érlelődött Portugáliában is az európai integrációhoz való csatlakozás gondolata, de a forradalom ellenkező irányú fordulatot vett: szembe fordultak a nyugati típusú tőkés fejlődéssel, és a kelet-európaihoz hasonló államosításokat és a népgazdaság központi tervezését igyekeztek bevezetni. Bár ez a kísérlet nem tartott sokáig, mégis azzal járt, hogy egyrészt igen nagyra nőtt az állami szektor a portugál gazdaságban, másrészt az hosszabb időre erősen megmerevedett.

A forradalom politikai célkitűzéseinek és az integrációval járó liberalizáció gazdasági következményeinek konfliktusa okozta azt, hogy a csatlakozást követően a termelési és külkereskedelmi szerkezet átalakítása még a szükségesnél is nagyobb nehézségekre vezetett. Ennek ellenére ma már a portugál csatlakozást sokan sikertörténetként értékelik, mivel például Portugália egy főre jutó jövedelme – vásárlóerő-paritáson számítva – 1986-ban az EK átlagának még csak alig több mint a fele volt, és onnan 1997-re az Európai Unió tizenöt országának átlagának közel hetven százalékra emelkedett (*Fontoura* [1998] és *OECD* [1998b]).

Számos más tényező és eredmény alapján is mind az eddig megtett utat, mind a jelenlegi helyzetet igen pozitívnek tarthatjuk. A portugál gazdaságot a kilencvenes évek közepe óta szokatlanul kiegyensúlyozott növekedés jellemzi, ami jelentős javulásra vezetett az összes alapvető gazdasági mutatóban. A gazdaságpolitikába vetett bizalmat fokozta a devizaárfolyam stabilitása és a költségvetési hiány csökkenése. Minden jel szerint Portugália képes lesz teljesíteni a maastrichti kritériumokat, és az Európai Pénzügyi Unió alapító tagjává válhat. Az előrejelzések szerint a következő két évre is a gazdaság erőtel-

⁵ Lásd bővebben *Macedo* [1990], *Hamar* [1993], *Kovács* [1994] és *Nagy* [1998].

jes további növekedése és a munkanélküliség csökkenése várható anélkül, hogy az infláció növekedne.

A sikerek egyik oka, hogy a munkaerőnek a többi dél-európai országhoz képest nagyobb a flexibilitása, annak ellenére, hogy a munkaügyi rendelkezések a forradalmat követően igen megnehezítették az elbocsátásokat. Erre a munkáltatók azzal válaszoltak, hogy megnövelték a meghosszabbítható rövid lejáratú munkaszerződések körét, ami a munkaerőpiac merevségét oldva szegmentáltta tette azt. Részben ez, részben a viszonylag nagymérvű külföldi munkavállalás az oka annak, hogy a portugál munkanélküliség az EU országai között kiemelkedően alacsony szinten van, éles ellentétben a spanyol helyzettel. A sikerek okaihoz tartozik természetesen, hogy az egy főre jutó jövedelmek említett gyors emelkedése ellenére a portugál munkások bérszínvonala jóval a fő európai partnerországoké alatt mozog – részben emiatt versenyképesek a portugál exporttermékek, és ez teszi lehetővé az alacsonyabb termelékenység ellenére a viszonylag magas tőkejövedelmeket. Ez gyakorol jelentős vonzóerőt a külföldi tőkebefektetésekre és az állami vállalatok privatizálására is.

Portugália gazdasági növekedése az EU-országok közül kiemelkedően gyors, amit a belföldi kereslet és a kivitel bővülése egyaránt serkent. Ennek nyomán az ipar kapacitáskihasználása 80 százalék fölé emelkedett, ami természetesen kedvez a beruházásoknak, így az is a gazdasági növekedés egyik fontos hajtóerejévé vált. A lakossági fogyasztás emelkedését a csökkenő inflációs ráta, a növekvő foglalkoztatottság és a külföldről származó átutalások gyarapodása okozza, a kereslet várható további emelkedése viszont serkentőleg hat a beruházási hajlandóságra. A tőkejövedelmek is egyenesen emelkedést mutatnak, részben az egységnyi bérköltségek relatív csökkenése, másrészt a jobb kapacitáskihasználás nyomán.

Az európai integrációhoz való portugál alkalmazkodás nehézségei főként a gazdaság duális szerkezetére vezethetők vissza. A gazdaság minden területére kiterjedő, sokrétű adminisztratív szabályozás olyan kettős szerkezetet hozott létre, ahol egymás mellett létezett egy versenyző és egy, a versenytől megvédett, nem alkalmazkodó állami szektor. Ez az egész gazdaságban nagy hatékonyságromlást okozott. A kereskedelem liberalizálása feltárta, hogy a portugál gazdaságban létezik export- és versenyképes ipari szektor, emellett azonban az állami iparpolitika fenntartott és védelemben részesített olyan ipari konglomerátumokat, amelyeket azelőtt csak az afrikai gyarmatokkal való privilegizált kereskedelem tudott életben tartani. A gyarmatok felszabadulása után kiderült versenyképtelenségük, s részben emiatt kerültek állami tulajdonba. A szocializmus megvalósítására törekvő „balos” követelések így estek egybe egyes kiváltságos helyzetben lévő, de versenyképtelen nagyvállalatok érdekeivel. Ezért is van Portugáliában nagy jelentősége az ipar szerkezeti átalakításának, modernizálásának, ami ott is jelentős tőkebefektetéseket és privatizációt igényel, kisebb méretekben ugyan, de hasonlóan a volt szocialista országokhoz (*Iking* [1997] és *Somogyi* [1996]). Ez a folyamat az utóbbi években ugyan jelentősen felgyorsult, de a portugál szakértők szerint még igen sok e téren a teendő.

Az portugál alkalmazkodás nehézségei között kiemelkedő szerepe volt annak, hogy a pénzügyi szektor és a tőkeáramlás liberalizálása – ellentétben a spanyol gyakorlattal – igen elhúzódott, részben azért, mert a nagybankok állami kézben voltak, és konszolidálásuk ott is nehéz és költséges feladat volt, mivel a versenyképtelen állami nagyvállalatoknak nyújtott hitelek nagy részét ott sem lehetett behajtani. A kelet-közép-európai országok várható alkalmazkodási problémáihoz hasonló portugál tapasztalatokból az is kiolvasható, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás leszűkíti és korlátozza ugyan az egyes országok gazdaságpolitikai intézkedési lehetőségeinek körét, de meg nem szünteti azokat.

Görögország

Görögországot tartják több szempontból is a „legkeletibbnek” a dél-európai országok közül, ami azt is jelenti, hogy a három ország közül a legkevésbé volt sikeres az alkalmazkodása az európai integrációhoz.⁶ Ezt annál is inkább meglepőnek lehet tartani, mivel 1961-ben elsőként írta alá az Európai Közösséggel a társulási megállapodást, és a kevésbé fejlett dél-európai országok közül elsőként lett az Európai Közösség teljes jogú tagja 1981-ben, vagyis közel húsz éve volt a felkészülésre. Görögország gazdaságilag is, társadalmilag is viszonylag elmaradott ország volt a csatlakozás idején a nyugat-európai országokhoz képest, és korainak tűnő csatlakozásának mind görög, mind az Európai Közösség részéről főként politikai és nemzetközi stratégiai okai voltak. Kényes ügygé vált nemcsak a Ciprus ügyében Törökországgal kialakult feszültsége, de a katonai diktatúra visszatérésének veszélye is. Ugyanakkor a hidegháború kiéleződése, Afganisztán megszállása és az újabb olajárrobbanás miatt stratégiaileg fontossá tette a helyzetét.

Sem az EK, sem Görögország nem volt kellőképpen felkészült a csatlakozásra: az „ezredesek uralma” idején az ország nemzetközileg erősen elszigetelődött, és gyakorlatilag felfüggesztette a társulási megállapodásban rögzített program végrehajtását, az EK pedig ezt nem kérte számon. De ezeknél az okoknál talán még lényegesebb volt, hogy a csatlakozással szinte egy időben hatalomra került baloldali kormány erősen jövedelem- és fogyasztásorientált, jóléti jellegű gazdaságpolitikát vezetett be, anélkül, hogy ehhez a nyitás és a versenyképesség növelése útján, a gazdaság jobb teljesítményével megteremtette volna a feltételeket. Görögország ezzel leszakadt Nyugat-Európa éppen ellentétes irányú fejlődéséről, és hosszú időre elzárta az utolérés forrásait. Az 1990 körül megkezdett korrekció, amely a jelek szerint széles társadalmi támogatáson alapszik – idáig hosszadalmas és rögzös útnak bizonyult.

A gazdaság későbbi megrekedése miatt nem szabad elfeledkezni arról, hogy a görög gazdaságot az ötvenes évek közepétől a hetvenes évek közepéig igen erőteljes növekedés jellemezte, akkor a gazdasági elmaradottságból gyorsan kiemelkedő országok közé sorolták, a lemaradás csökkentése ennek a korszaknak egyik sikertörténete volt. Számos elemzés látott napvilágot arról, hogy ilyen kezdetek után mi okozhatta a görög vállalatok versenyképességének tartós gyengülését, az európai integrációhoz való alkalmazkodás hosszas elmaradását, a gazdaság stagnálását. A legtöbben ezt a másik két dél-európai országtól annyira eltérő „fejlődést”, főként a görög gazdaság „államkorporatista” jellegére vezetik vissza, vagyis arra, hogy a gazdaság szabályozását az állami szervekből, pénzügyi intézményekből és a nagybefolyású, hagyományos „ipari családokból” álló összefonódó oligarchiák irányítják. Ebben a rendszerben az állami és a magánszféra közötti határvonal elmosódik, az állam erősen beavatkozik a magánvállalatok működésébe, a nagytőkés csoportok pedig hatékonyan tudják érvényesíteni befolyásukat az állami intézkedésekre.

Katzenstein [1983] szerint az állami korporatizmus lényegében a konfliktusok kollektív szabályozásaként írható le, amikor az állam, a bankok, az üzleti szféra, később pedig a szakszervezetek és a pártok képviselői nagymértékben strukturált és egymást átfedő politikai függések hálóján keresztül hozzák meg és érvényesítik döntéseiket. Ennek az erős társadalmi partnerség gondolata az alapja, amelyben az erősen központosított intézmények által kollektíven megfogalmazott érdekek érvényesülnek, kirekesztve a döntésekből a lakosság nagy részét.

Az állami tulajdonban lévő bankok politikailag irányított hitelpolitikája az a fő eszköz,

⁶ Lásd bővebben *Somogyi* [1998], *Bliss-Macedo* (szerk.) [1990] Bevezetés, *Babanaszisz* [1998], *Katseli* [1990].

amivel a hagyományosan családi irányítás alatt álló, szerkezetváltásra nagyon is megérett, túladósodott vállalatok jó kapcsolataik révén folyamatosan forrásokhoz jutottak. Ez természetesen a *Kornai* [1986] által puha költségvetési korlátként leírt jelenségre vezetett, és a piaci mechanizmusoknak azokat az adottságait bénította meg, amelyek biztosítják a tevékenységek dinamikus fejlődését: nem a versenyképesség biztosítása hátrázta meg a vállalatok magatartását és nem a hatékonyság volt a fennmaradás legfőbb feltétele.

A hagyományosan védett ágazatok számára az Európai Közösséghez való csatlakozás és főként a közösségi szabályokhoz való alkalmazkodás által igényelt reformok nagy veszélyt jelentettek, nem lehetett volna fenntartani az állami korporatista irányítást, a veszteséges nagyvállalkozások támogatását, a dirigista hitelpolitikát és a puha költségvetést. Nem csoda ezért, ha ezekkel szemben nagy – és hosszabb ideig „sikeres” – volt az ellenállás. A csatlakozással egy időben hatalomra került szocialista kormány jövedelempolitikájának eredményeként jelentősen nőtt ugyan a hazai fogyasztás, de ez nagyrészt növekvő importkeresletben csapódott le. A belföldi vállalatok a termelés és a beruházások szűkítésével válaszoltak a nyitás következtében elszenvedett piacvesztésre.

Az új kormány egyrészt expanzív költségvetési, monetáris és jövedelempolitikát folytatott, növelte a béreket, a nyugdíjakat és egyéb juttatásokat, másrészt megnövelte az állam szerepét és beavatkozását a gazdaságba, és jelentős államosításokat hajtott végre. Ez természetesen – a lakossági jövedelmek számottevő növekedésével párhuzamosan – a költségvetésben és a folyó fizetési mérlegben óriási hiányra vezetett, felgyorsult az infláció, a vállalkozói szféra gazdálkodási feltételei jelentősen romlottak, a beruházások visszaestek, a termelés stagnált, a munkanélküliség megnőtt, a drachma elértéktelenedett, a kivitel elveszítette korábbi dinamikáját, az ország egyre jobban eladósodott.

Mindezek következtében a görög gazdaságot a nyolcvanas évek közepéig a termelési szerkezetátalakítás, az európai integrációhoz való alkalmazkodás elmulasztása és a világ-gazdasági irányzatoktól való elszigetelődés jellemezte. Gyakorlatilag elmaradt az EK-csatlakozás kereskedelemteremtő hatása. A közösségi támogatások – amelyek például 1990-ben közel 3 milliárd dollárt tettek ki – felhasználása nem járult számottevően hozzá sem az ipari, sem a mezőgazdasági termelés korszerűsítéséhez, és csak kis részüket fordították az infrastruktúra fejlesztésére. A konzerválódott ipari szerkezet természetesen rányomta a bélyegét a kivitel szerkezetére. Tovább emelkedett az alacsony tudást és minőséget megtestesítő, főként munka- és nyersanyagigényes termékek aránya. A spanyol vagy a portugál kivitel szerkezetváltozásával ellentétben a görög exportban még a kilencvenes években is alig volt magasabb színvonalú technológiát megtestesítő, K+F tevékenységgel megalapozott ipari termék. Mindezek következtében a fejlettebb európai országok utolérése terén a hetvenes évek közepéig elért eredmények is szertefoszlottak.

A kilencvenes évek elején hatalomra került konzervatív kormány gazdaságpolitikai fordulatot hajtott végre, amely a régóta húzóóó egyensúlyi problémák megoldásával azt tűzte ki célul, hogy Görögország is feleljen meg a maastrichti feltételeknek. A fordulat tehát nemcsak a gazdaságpolitikában, hanem az EU-val szembeni magatartásban is bekövetkezett: Görögország felhagyott „külön utas” politikájával és az integrációban való szorosabb részvétel mellett kötelezte el magát. Az 1994–1999-es évekre kidolgozott *konvergenciaprogram* a költségvetés hiányának leszorítását, a stabil árfolyam fenntartását és a beralakulás erőteljes befolyásolását tűzte ki célul.⁷

A gazdaságpolitika változása sikeresnek ígérkezik: az infláció jelentősen csökkent (1997 közepén a fogyasztói árindex 5,4 százalékra, 1998 elején pedig 4,5 százalékra),

⁷ Az állami alkalmazottak bérének „példamutató” alakításával kívánnak hatni a magánszektor jövedelmére, ezzel is erősítve a nominális árfolyam stabilitását.

a költségvetési hiány mérséklődött (1997-ben a GDP 4,2 százalékra csökkent az előző évi 7,5 százalékról), és a gazdaság növekedése – hosszú évek óta először – magasabb volt, mint az EU-átlag (1997-ben a GDP 3,5 százalékkal emelkedett, az EU-átlag 2,6 százalék volt). A növekedés fő hajtóerejét a hazai kereslet, ezen belül elsősorban az Európai Unió által is támogatott állami beruházások jelentették. A stabilizáció kétségtelen eddigi eredményei ellenére a görög gazdaság tényleges modernizálásához és a fejlettebb európai országok utoléréséhez a megkezdett reformok gyorsabb ütemű folytatására és főként az állami korporatizmus még meglévő maradványainak a felszámolására lenne szükség. Hogy lesz-e ehhez a kormánynak elég ereje és társadalmi támogatottsága, az még nyitott kérdés.

A három dél-európai ország fejlődésében az európai integráció hatására végbement változások igen szemléletesen jelennek meg azokban a különbségekben, amelyeket a külkereskedelem dinamikája, piac és áruszerkezete terén megfigyelhettünk, és amelyek eredményeit a tanulmány második részében fogjuk ismertetni.

Néhány tanulság

Áttekintettük a három dél-európai ország csatlakozását az európai integrációhoz, ennek alapján a következőkben tömören összefoglaljuk azokat a főbb tanulságokat és következtetéseket, amelyeket vizsgálatunkból a csatlakozni kívánó országok számára le lehet vonni.⁸

– A három dél-európai ország gazdasága és társadalma az EK-hoz való csatlakozásuk idején számos hasonlóságot mutatott a most csatlakozásra készülő kelet-közép-európai országokéhoz. Gazdasági fejlettségük nagyrészt hasonló szinten, jóval a nyugat-európai országoké alatt állt, mindegyik hosszú időn keresztül nagymértékben védett volt a nemzetközi versenytől, ezért a gazdaság szerkezete számos súlyos torzulást mutatott, a termelés jelentős része nem volt versenyképes, és a fogyasztói kereslet egy része kielégítetlen maradt. Különös elmaradottság jellemezte a mezőgazdaságot, és a munkaerő jelentős részének alacsony képzettsége akadályozta a fejlődés által igényelt mobilitásukat.

– Természetesen a különbségek is igen jelentősek: bár a dél-európai gazdaságok is erősen etatisták és centralizáltak voltak, mégsem kellett végigjárniuk a szovjet típusú tervgazdaságok kudarcos útját. Az államosítások nem ölelték fel a gazdaság olyan nagy hányadát, a teljes piacot, s különösen nem zárták ki annyira szélsőséges protekcionizmussal a külföldi versenyt, mint ahogy ez történt a volt szocialista országokban. A piaci áralakulás, valamint a hatékonyság-, illetve nyereségérdekeltség sem volt annyira korlátozott.

– Hasonló az is, hogy a dél-európai országoknak is viszonylag hosszú ideig kellett várakozniuk a teljes tagság elnyeréséig, viszont egyrészt az Európai Közösség akkor még kevésbé volt felkészült és tapasztalt a fejletlenebb országok felvételének kezelésére, másrészt a kelet-európai országok áru-, szolgáltatás- és tőkeforgalmának nyitottsága, vagyis integrációs alkalmassága már most nagyobb mértékű, mint a dél-európai országoké volt csatlakozásuk idején.

– Az infrastruktúra viszonylagos elmaradottsága terén is sok a hasonlóság, ennek felszámolása az Európai Unióhoz való csatlakozás egyik legfontosabb, de csak nagy áldozatokkal és viszonylag lassan megoldható feladata volt, illetve lesz. Ehhez ugyan az Unió jelentős támogatására lehet számítani, de ez – éppen úgy, mint a mezőgazdaság elmaradottságának felszámolása vagy a munkaerő képzettségi szintjének emelése –

⁸ Az integrációnak a külkereskedelemre gyakorolt hatásából levonható tanulságokra a tanulmány következő részében térünk ki.

a közkiadások növelését igényli, vagyis az állam feladatai nem csökkennek, hanem nőnek ezeken a területeken. Spanyolország és Portugália sikereinek egyik magyarázata, hogy ezeket a kiadásokat a költségvetés deficitjének a növekedése nélkül tudta emelni, amit részben a veszteséges állami vállalatok és bankok költségvetési támogatásának a megszüntetése tett lehetővé.

– Az integrációs követelményekhez való alkalmazkodásban és a megnőtt lehetőségek kihasználásában, vagyis a gazdaság fejlődésének felgyorsításában nagy szerepe volt a külföldi befektetéseknek és a privatizálásnak, ami viszont attól függött, hogy a befektetők mennyire bíztak a gazdasági és politikai stabilitásban. Ez a bizalom pedig egyrészt azon múlt, hogy mennyire sikerült a makrogazdaságot egyensúlyba hozni, az állami adósságállományt, a költségvetés hiányát és az inflációt lecsökkenteni, másrészt mennyire volt eltökélt a kormány a strukturális és piacokonform intézményi reformok végrehajtására, illetve hogyan tudta a társadalom többségével elfogadtatni az azokhoz nélkülözhetetlen népszerűtlen intézkedéseket.

– A csatlakozási tárgyalások folyamán a három ország kormányainak meg kellett érteniük, hogy a tárgyalások nem egyenlő felek között folynak, arról nem lehetett szó, hogy a közösségi feltételeket ne fogadják el, vagy átalakítsák azokat. Csak az lehetett az alkudozás tárgya, hogy milyen feltételek mellett, mennyi idő alatt tudják alkalmazni azokat, vagyis mely estekben és mennyi időre kaphatnak halasztást az EK-szabályok alól, illetve milyen segítséget kaphatnak a csatlakozási feltételek fokozatos alkalmazásához. Fontos tanulság volt e téren, hogy a kormányhivataloknak nagyon gondosan kell mérlegelniük, hogy mely területen, milyen mértékű könnyítéseket (derogációkat) tartanak szükségesnek, és határozott ellenállást kell tanúsítaniuk az érdekcsoportok indokolatlan igényeivel szemben.

– A görög alkalmazkodás negatív tapasztalataiból azt a tanulságot lehet levonni, hogy a csatlakozásra készülő országoknak – saját érdekükben – érdemes a gazdaságot a lehető legalaposabban átvilágítani, még akkor is, ha ez lassítja a csatlakozási tárgyalásokat, bonyolítja az alkudozási folyamatot. A kevésbé fejlett gazdaságok rejtve maradt gyengeségei ugyanis a csatlakozás után viharosan felszínre kerülnek, és nagy nehézségeket okozhatnak. Ma már természetesen a maastrichti feltételek alapján jobban el lehet igazodni abban, hogy mely területeken és miképpen készítsék fel a gazdaságot a tagságra.

– Érdekes megfigyelés, hogy az egyes országok számára előnyösebb egyedül, és nem más országokkal egy csoportban folytatni a tárgyalásokat a brüsszeli szakértőkkel, mert ők hajlamosak néha azért ellenállni bizonyos engedmények megadásának, hogy ezzel ne szolgáltassanak precedenst más országok számára. A több országgal folytatott párhuzamos tárgyalások összekapcsolása megnehezíti és lelassítja a csatlakozási folyamatot.

– A csatlakozási tárgyalások gyorsasága és sikere sokban múlik azon, hogy a kormány mennyire határozottan törekszik az integrációhoz szükséges reformok megvalósítására. Az, hogy Portugália alkalmazkodása például lassúbb volt és kevésbé eredményes, mint Spanyolországé, azon is múlt, hogy eleinte a csatlakozás céljának és az integrációhoz való alkalmazkodás szándékainak elfogadását erős kétértelműség jellemezte. A gyakori belpolitikai változások és kormányváltások a tapasztalatok szerint hátráltatják a csatlakozást, különösen, ha ennek nyomán gyakran változtatják az integrációért felelős kormánytisztviselőket és tárgyalóküldöttségeket.

– A dél-európai országok gazdasági alkalmazkodásának sebessége jelentős részben azon múlt, hogy milyen gyorsan tudták felszámolni a gazdaság duális szerkezetét, amelyben egymás mellett működtek a versenyképes kis- és középvállalkozások és a versenytől megvédett, monopolisztikus állami nagyvállalatok. Ennek a dualitásnak legjobban az „államkorporatista” berendezkedés felelt meg, amelyben elmosódott az állami és magánszféra közötti határvonal, és amelyet az állami tulajdonban vagy befolyás alatt álló nagybankok politikailag irányított hitelpolitikája tartott életben. Ez a jelenség a kelet-

közép-európai országokban is igen ismerős, és felszámolása nagyon nehéz feladat. A privatizálásra, a tőkeáramlás felszabadítására és a bankok működéséből az állami befolyás kiküszöbölésére azért is van szükség, hogy a gazdaságnak ez a kettőssége és a vele járó hibás forrásallokáció megszűnjön.

– A három ország gazdaságpolitikailag – mint láttuk – nemcsak a csatlakozás előtt, de azután is igen különböző utat járt be, és ez jelentősen eltérő eredményekre vezetett. Ebből az a tanulság, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás ténylegesen korlátozza ugyan az egyes országok szuverenitását a gazdaságpolitika terén is, leszűkíti a lehetséges intézkedési lehetőségek körét, de távolról sem szünteti meg azokat. Ez a helyzet várhatóan még az után is fennmarad, hogy az Európai Unió integrációját elmélyítő reformok, különösen az egységes pénz bevezetése tovább fogja szűkíteni a nemzeti gazdaság- és főleg a pénzügyi politikák mozgásterét. Másként fogalmazva, a kelet-közép-európai országok csatlakozása meg fogja változtatni, de nem fogja csökkenteni a kormányok gazdaságpolitikai felelősségét.

– A dél-európai országok csatlakozásától az Európai Közösség politikusai elsősorban a demokratikus berendezkedések megerősítését és biztonságpolitikai érdekeik szolgálatát várták, és nem számítottak jelentős gazdasági előnyökre. Az utóbbi téren azonban várakozásaikat a gyakorlat jelentősen felülmúlta, a fejlett európai országok vállalatai és mezőgazdasági termelői számára komoly piacbővítési lehetőségek nyíltak és nagy előnyöket jelentett a termelés egy részének a dél-európai országokba való kitelepítése és a tőke kivitel útján történő bővítése.

– A sikeresen alkalmazkodó országok ipari termelése jelentősen kibővült, szerkezete jelentősen átalakult a csatlakozás következtében. Megállapíthatjuk, hogy ezek a változások nagyrészt az ország tényleges komparatív előnyeinek megfelelően mentek végbe. Bár a külső piaci hatásoknak is nagy volt a szerepük, a fejlett országok utolérése terén elért eredmények mégis nagyrészt endogén változásoknak köszönhetőek: vagyis a korábban elmaradott belső gazdasági és intézményi szerkezet, az erőforrás-eloszlás és maguknak az erőforrások átalakulásának a következménye volt.

– Igen sok függ attól, hogy az EU támogatásait (a transfereket) mire fordítják, és milyen hatékonyan használják fel. A dél-európai országok tapasztalatai szerint érdemes a megjelölt célokra fordítani. A görög alkalmazkodás elmaradása részben azzal is magyarázható, hogy az igen jelentős támogatásokat nem az ipari vagy mezőgazdasági termelés korszerűsítésére és csak kis részben az infrastruktúra fejlesztésére fordították, ehelyett azokat a jövedelmek emelésére használták. Rövid távon bármennyire népszerű is az ilyen politika, hosszabb távon súlyos árat kell ezért a társadalomnak fizetnie.

– Bár mind a három országban erős támogatottsága volt az európai integrációhoz való csatlakozásnak, sokakban erős kételyek éltek a csatlakozás előtt és a hosszú tárgyalási folyamat alatt is, az attól várható előnyöket illetően. A tőkebeáramlás növekedésére, a termelés korszerűbbé válására, exportpiacaik bővülésére és a közösségi alapokból jelentős transferekre is számítottak, de a várható hasznokkal szemben kétségesnek tartották, hogy a tagságból származnak-e jelentős további előnyök a korábbi szabadkereskedelmi megállapodásokhoz képest, és érdemes-e ezért vállalni az importverseny további erősödését, illetve az abból származó kockázatokat és hátrányokat. Ezzel szemben természetesen mérlegelniük kellett a nyugat-európai integrációból való kimaradás igen jelentős hosszú távú hátrányait is. A tapasztalatok bebizonyították, hogy helyes gazdaságpolitika esetén ezek a kételyek megalapozatlanok, a csatlakozásból származó előnyök is, valamint az azzal párhuzamosan végbemenő intézményi és modernizációs változások is olyan fejlődésre vezettek, amely a legtöbb szakértő várakozásait felülmúlta. Ez talán a dél-európai országok európai integrációjából levonható legfontosabb tapasztalat.

Hivatkozások

- ABRAMOVITZ, [1986]: Catching up, forging ahead, and falling behind. *Journal of Economic History*. No. 2.
- BABANASZISZ, SZ. [1998]: Az Európai Unió: Dél-turópai tapasztalatok és tanulságok. Athén (Kézirat)
- BALASSA, B. [1964]: The purchasing power parity doctrine: a reappraisal. *Journal of Political Economy*, vol. 72, No. 6.
- BLISS, CH.–MACEDO, J. B. (szerk.) [1990]: Unity with diversity in the European economy: the Community's southern frontier. Cambridge University Press, Cambridge.
- DARWICK, S.–NGUYEN, D. [1989]: OECD comparative economic growth 1950-1985: Catching-up and convergence. *American Economic Review*, Vol. 79, No. 5.
- FONTOURA, M. P. [1998]: Padrao das Exportacoes Portuguesas: Evolucao e Perspectivas. *Magyjelent: A globaizacao e a Economia Portuguesa*. Conselho Economico e Social, Lisszabon.
- HAMAR JUDIT [1993]: Portugália: az importliberalizálódás hatása a termelési szerkezet átalakulására, magyar tanulságokkal. *Megjelent: Lányi Kamilla–Szabó Judit (szerk.) [1993]*.
- HAMAR JUDIT [1997]: A kereskedelmi mérlegre ható főbb tényezők és a magyar gazdaság importigényességének alakulása, Kopint–Datorg Műhelytanulmányok, Budapest, 22 sz.
- HAMAR JUDIT [1998]: Az Európai Unióhoz való csatlakozás hatása Spanyolország külkereskedelmére. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest, kézirat.
- HELLIWELL, J.–CHUNGA, A.–HANSSON, A. [1990]: Tri-polar growth and real exchange-rates: How much can be explained by convergence? Az Osakában rendezett International Symposiumra benyújtott tanulmány.
- KING, B. [1997]: Die Auswirkungen des EG-Beitritts auf die Industriepolitik Portugals. Verlag Peter Lang, Frankfurt.
- KATSELI L. T. [1990]: Economic Integration in the enlarged European Community: structural adjustment of the Greek Economy. *Megjelent: Bliss, Ch.–Macedo, J. B. (szerk.) [1990]*.
- KATZENSTEIN, P. [1983]: The Smaller European States in the International Economy: Economic Dependence and Corporatist Policies. *Megjelent: Roggie, J. G. (szerk.): The Antinomies of Interdependence*, Columbia University Press, New York. 91–130. o.
- KOVÁCS ZOLTÁN [1994]: Portugália és az Európai Unió: A teljes jogú tagságra való felkészülés tapasztalatai. *Külgazdaság*, 8. sz.
- KORNAI JÁNOS [1986]: A puha költségvetési korlát. *Tervgazdasági Fórum*, 2. sz.
- KRUGMAN, P. R.–VENABLES, A. J. [1990]: Integration and competitiveness of peripheral industry. *Megjelent: Bliss, Ch.–Macedo, J. B. (szerk.) [1990]*.
- LÁNYI KAMILLA–SZABÓ JUDIT (szerk.) [1993]: A nyitás gazdaságpolitikája – Importliberalizálási tapasztalatok. Budapest, MTA KTI, 289–303. o.
- LARRE, B.–TORRES, R. [1991]: Is convergence a spontaneous process? The experience of Spain, Portugal and Greece? *OECD Economic Studies*, No.16. 169–198. o.
- MACEDO J. B. [1990]: External liberalization with ambiguous public response: the experience of Portugal. *Megjelent: Bliss, Ch.–Macedo J. B. (szerk.) [1990]*.
- NAGY ANDRÁS [1995]: A behozatal liberalizálása Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 5. sz.
- NAGY ANDRÁS [1998]: Az Európai Unióhoz való csatlakozás hatása Portugália külkereskedelmére. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest, kézirat.
- OECD [1998a]: *Economic Surveys: Spain*. OECD, Párizs.
- OECD [1998b]: *OECD Economic Surveys 1997-1998 Portugal*. OECD, Párizs.
- OECD *Economic Surveys Greece 1989/1990, 1990/1991, 1993, 1995, 1997*. OECD, Párizs.
- OECD [1996]: *Science, Technology and Industry Outlook – Greece*. OECD, Párizs.
- SOMOGYI DOROTTYA [1996]: Portugália iparpolitikája az EU-csatlakozás tükrében. Kopint–Datorg, Budapest.
- SOMOGYI DOROTTYA [1998]: Az Európai Unióhoz való csatlakozás hatása Görögország külkereskedelmére. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest, kézirat.